

Párisi levél.

Páris, 1895. máj.

(Emlékezés Secretan bölcészre, Loyson Hyacinte újabb hitvallomása, s a tudomány és hit összeütközéséről való nyilatkozata. Lelkészi értekezetek. A Champs-Élysées-i Salon: Munkácsy).

Szerkesztő úr!

Egy korábbi levelemben írtam volt Secretan Károly, a kitűnő lausanne-i bölcész-tanár két látogatásáról, melyeket Párisban tett. Ezelőtt két évvel tartott felolvasásaival teljes sikert aratott és mély nyomot hagyott mindazok lelkében, kik az ő jeles bölcselmi műveinek nagy részét már ismerték. Honfainak és a bölcelem minden barátainak nagy fájdalmára ő bevégezte földi életét. Halálával főképp a francia nyelvet beszélő protestánsok szenvedtek érzékeny veszteséget. De hogyha eltávozott, emléke maradandó mindazok szívében, a kik őt ismerték és munkáit becsülni tudják. Erre mutat az az összejövétel, melyet Boutroux a Sorbonne bölcelem-tanárának felolvasása mellett tartottak. Ez a szellem ünnepe volt, bensőségteljes, minden nagyobb külső zaj nélkül. Az ünnepélyt a párisi egyetem protestáns hallgatói rendezték. Boutroux maga is még fiatal ember, mintegy tíz éve ad elé a párisi egyetemen és mély befolyást gyakorol tanítványaira. Egyik ismertetője így jellemzi: „Sikere nem irodalmi ékesszólásának tulajdonítandó, sem a szép formának, sem valamely kiváltságnak, vagy valami számításnak. Szónokot mésszsz hallgatni és embert találsz; embert, külső megjelenésre szerényet; kezét ritkán jártatja, nem nagy hangon beszél, eleinte lassan, de aztán mind növekvő erélylyel. De ekkor már megkap, a lelket elragadja. S egyenlő figyelemmel követed gondolatai bensőségébe. Az eszmék láncolata fejlődését bámulva látod. Világosság, szelid fény és aztán vakító világosság vetődik a legnehezebb kérdésekre, s a legbonyolultabb és leghomályosabb rendszerekre. A hallgató természet úgy bagyod el, hogy értelmed megelégitve és benned a bölcelem iránt új vágy keletkezve, mely bizonyosan el fog vinni a következő előadásra is...“

Mindazok, a kik hallgatták, igazolják ez itéletet.

Visszatérve az ünnepélyre, először Boutroux beszélt, mesterileg

ismertetve Secretan bölcselmét. Felmutatta, hogy Schelling befolyása alatt hogyan nyilvánította már az első, Leibnitzről írott tanulmányában ama változatlan alaptant, melyet következőleg kellett kifejtenie ily munkákban, mint „La philosophie de la liberté“, „La civilisation et la croyance“, Recherches sur la methode“ stb. Megmutatta, hogy mély vallásos szelleme hogyan igazolta a kereszténységet az ész előtt; s hogyan kereste bizonyos társadalmi nehéz kérdéseknek, melyek a mai kort mozgatják, a megoldását az evangéliumban s mindenekfelett, hogy a solidaritas eszméje hogyan járul ahoz. Senki se tehetne volna jobban érthetővé a Secretan bölcselmét azok előtt, a kik azt nem ismerték. Ugy beszélt, mint a Sorbonne tanszékén szokott beszélni, ugyanazzal a szabadsággal és hatással. Miután a rendszert ismertette, bírálatot is mondott róla, saját szavai szerint „pártszellem és széptevés nélkül“, hozzáadva azt is, hogy egy bölcseلمي rendszert vitatni, ez az egyedüli tisztelet, melyet a bölcselem elfogadhat. Secretan bölcseلمي rendszerének érdekessége főleg eredetiségében áll. De némelykor veszélyes egészen személyi utat követni. Ez annyi, mint saját tapasztalatát egyetemes törvénynek ajánlani. Secretan se juthat minden igyekezete mellett is odáig, hogy ezt a veszélyt kikerülje. Ellenkezőleg Kanttal, ki a tiszta észből indult ki, hogy a gyakorlati észhez érkezzék, ő a gyakorlati észből indult ki. Boutroux itt Kantnak ad igazat a lausanne-i bölcseلميvel szemben. Különböztetett tisztelettel adózott egyenességének, mély vallásos szellemének és szenvedélyes igazságszeretetének. A bölcseلمي átálán jellemezve azt mondja, hogy két vonás különbözteti meg: az értelmi egyenség, az erkölcsi éberség, mely nem engedi befolyásolni gondolkodását csakis az igazság szeretete által; s az önmagában és alanyi benyomásaiban való bizalmatlanság, melynél fogva következtetéseit a való dolgokkal összehasonlítani szokta. És e tulajdonságokat Secretanra alkalmazva azt mondta, hogy az első benne mindig megvolt és hogy a másodiknak is birtokába jutni, magát kényszerítve érezte. Valószínűleg, hogy itt arra a módosításra czéloz, melyet Secretan bölcseلمي fölfogásában akkor tett, mikor elfogadta a darwinismust, hogy a természeti és természetfeletti ellentétét megoldja. Boutroux után Sabitier, a párisi theol. fakultás tanára azt mutatta meg Secretan műveit elemezve, hogy e keresztény gondolkodó, hogyan maradt mindig érintkezésben a jelenkori gondolkodással, mind metaphysikai, mind erkölcsi, mind társadalmi tanulmányaiban. De mondta Sabatier mindig eredeti volt s gondolata egyéni színezetü

Szólott tovább Secretan bölcseلميének egyes részéről és életé-

ről is. Leveleiből, melyeket barátaihoz intézett vagy barátai hozzá, olvasott fel nehányat. S különösen érdekesek a Felix Bovet, egy ismert swájci íróhoz intézettek, melyek a legújabb bölcselmi mozgalmakra vonatkoznak s melyek a nagyobb részt egyetemi tanulókból álló hallgatóságra mély benyomást tettek. A felolvasókat elismerés illeti, miben volt is részük, hogy emléket emeltek a gondolkozónak és kereszténynek.

Ez épületes ünnepély volt és azt mutatja, hogy a fiatalság közt vannak komoly szellemek, kiket az emelkedett gondolatok, vallásos érzelmek vonzanak és érdekelnek.

Ebben van a jövő, ebben az üdv, bármely szempontból nézzünk is, ebben.

— Egy idő óta Loyson Hyacinthe-ről kevesett lehetett hallani. Kicsiny egyháza csaknem egészen eltűnt, mióta ő annak igazgatását felhagyta. Felolvasásaival, melyeket a múlt évben tartott, vonzott ugyan hallgatóságot, de ezeknek nem volt tartós hatása és gyakorlati következménye. Nem felelték el, de hallgattak róla. Egy oly tevékeny embernek, mint Hyacinthe atya, ez legalább is értelmi szenvedést okozott. Nála szükség levén beszélni és magát közleni, Algirba ment, hogy felolvasásokat tartson oly helyeken, hol hallgatóságot lehet találni, mely az erkölcsi és vallási kérdések iránt érdeklődik. Az algir-i lapok szerint hallgatókban nem is volt hiány, mindenütt élénken érdeklődtek és szívesen mentek hallani a Notre-Dame-i régi hitszónok meleg és még most is hatalmas szavát. Bárki hallgatja őt, lehetetlen csodálattal nem hallania. Én soha sem hallgattam a nélkül, hogy az ő beszéde el ne ragadott volna és én gyakran hallgattam őt. A mi eszméit illeti, azok már más dolgok. De még akkor is, mikor az ember nem követheti felfogásában, s csaknem sajnálat fogja el tétele esztelenségén, csodálja a szónokot. Azokban a felolvasásokban, melyeket Algirban tartott, ismét az ő vallásos fogalmi sajátosságának adta példáját. Némely lapok „A hitről való valóság” cím alatt közölték az összegét ama felolvasásoknak, a melyeket Algirban a francziáknak az arabokkal való érintkezéseiről tartott. Semmi sem különösebb és egyszersmind csodálatosabb, mint a hitvallásnak e faja. Az embernek újra és újra kell olvasni, hogy megbizonyosodjék, hogy nem csalódik-e, hogy jól olvasta-e.

Idézek belőle.

„Én keresztény pap vagyok, de nem gondolom, hogy mint Jézus tanítványa megsértem őt, ha Mahomedben elismerem az arabok prófétáját. Az csakis isteni inspirációval lehetett, hogy megala-

pitotta a nagyszerű Islam vallást, mely az algiri arabok, s minden faj és minden ország annyi millióinak világi és szellemi sorsán uralkodik.

Bonaparte, ki nemcsak egyszerű kapitány volt, de a maga modora szerint némelykor próféta is, Cairoi híres kiáltványában azt mondotta: „A francziák az igazi musulmanok“. Mi keresztények fogunk különben maradni, vagy még inkább, jobb keresztényeknek kell lennünk, mint eddig voltunk. Franciaországnak az Islammal való politikai szövetsége által, egy oly katonai hatalmat fogunk teremteni, melylyel a világnak számolni kell; az Evangeliumnak a Koránnal való egysége által a lelkekre oly világosságot hozunk, milyent nem láttak. A nemes emir, ki a francziák ellen küzdve, megtanulta őket becsülni, Abd-el-Kader ezt írta: „Hogy ha a musulmánok és keresztények engem meghallgatnának, megszűntetném a köztük levő eltéréseket és ők testvérek lennének, külsőleg és bensőleg; de nem hallgatnak meg, mert a hittanba már előre beírták, hogy ugyanazon gondolatban nem fognak egyesülni; egyedül a Szabadító oszlathatja el ez ellenségeskedést, mikor leszálland.“ — Mi is várjuk a Messiás visszatérését, de nem tudjuk, hogy mikor és hogyan fog visszajönni. Mégis a Jézus szelleme, mely világosság és szeretet, elfoglalhatja a sziveket mostantól fogva oly hatalommal és tisztasággal, hogy létrehozhatja az oly hosszú időn át ellenséges testvérek közt a kibékülést, a mire törekeshnek.

Legyünk mi az Islam keresztényjei és az Evangelium musulmanjai!

Joggal kértheti az ember, ha e kifejezésnek van-e valami értelme, a mit az jelenthetne Loyson Hyacinthe gondolkozásában. Vagy talán végül is csak egy hatásra számított ellentétel. Akkor el lehetne mondani: „sunt verba et voces, praeterea que nihil.“ Az Evangelium és a Koran egyesítése, Jézus és Mahomed szövetsége! Ez oly idegenszerű fogalom, hogy nem lehet felfogni, hogy Loyson Hyacinthe miként jött reá. A párisi theol. fakultásnak egy tanára egy kissé gunyolodva szólván a Hyacinthe eszméinek különlegességéről, Hyacinthe úgy hitte, hogy neki kötelessége szavainak némi magyarázatot adni. De úgy ütött ki, hogy a magyarázat is éppen olyan idegenszerű, mint maga a hitvallomás. Így például azt mondja, hogy nincs más hit, csak a keresztény; hogy mi ugyanazon Istent imádjuk, mint a musulmanok; hogy azok Jézus Krisztust elismerik, mint a Szent Szűz fiát, mint Mesiást, kinek visszatérését várják; hogy többet várnak tőle, mint a mennyit a keresztények megengednek; hogy az

orthodox keresztény fogalom közelebb áll a muszلمانokéhoz, mint a szabadelvű keresztényekéhez; hogy nem akart az Istlam és a kereszténység egyesítéséről beszélni, hanem csak a volt gondolatában, hogy Franciaországban Áfrikában jövője megkivánja a politikai és katonai egyetértést az Islam hatalmasságaival és hogy ez az egyetértés csak úgy lesz lehetséges, ha vallásaikat kölcsönösen megbecsülik . . . Könnyű lenne Loyson Hyacinthe határozatlan és zavaros eszméit megczáfolni, ha nem szoritkoznám az elbeszélő szerepéhez. Igen, kétségtelenül, in abstracto, mi ugyanazon Istent imádjuk, mint a muszلمانok, miután mind ők, mind mi, monotheisták vagyunk. De mi az, mi egy vallásnak az értékét adja? Avagy nem az a fogalom-e, melyet Istenről alkot. Nem teszem fel, hogy Loyson H. azt akarná bizonyítani, hogy a keresztények és a muszلمانok ugyanazon módon fogják fel az Istent. S még kevésbé, hogy a Krisztust. A mi azt a naiv nézetet illeti, hogy az orthodox keresztény (értsd katolikus) fogalom a Jézusról közelebb áll a muszلمانokéhoz, mint a szabadelvű keresztényekéhez, ezt elég egyszerűen sajnálattal jelezni. Végül Loyson Hycinthe nem akart az islam és az evangelium egyesítéséről beszélni, hanem csupán politikai és katonai egyetértésről. Ki értheti e hangzatos tételt, melylyel a hitvallomás végződik? Mikor egy szövegnek hasonló magyarázat hozzáadásokra van szüksége, bizonyos, hogy az nem tiszta.

Nem hagyhatom említés nélkül Hyacinthe-nak egy levelét sem, melyet csak most irt a Brunetiére és Berthelot közt folyó bölcselmi vita alkalmából, mely vitában három hónap óta annyi tenta ömlött. Ismeretes, hogy Brunetiére a „Revue des Mondesban“ a „tudomány bukását“ hirdette és sürgősen követelte, hogy a valláshoz, a hithez kell visszatérni, a mi itt a katolikus egyháznak való engedelmességet jelent és azt egy látogatás után irta, a melyet a pápánál tett volt. Berthelot, a jeles munkáiról s materialismusáról is általánosan ismert vegyész felelt neki a Revue de Paris-ban, félrevetve minden vallásos eszmét, s egyedül a tudománynak tulajdonitva minden dicsőséget minden téren a haladás körül, s nagyzó naivitással azt mondva: „A világnak reánk nézve nincs titka“. Előre lehetett látni, hogy e két állítás felett élénk vita fejlődik ki a szemlékben és napi lapokban, s hogy némelyek Brunetiére mellett s mások meg Berthelot mellett foglalnak állást. Sőt ez utóbbi párthivei egy lakomát is tartottak a „tudomány tiszteltére“, a mint ők mondták, de főképp azért, hogy tiltakozzanak Brunetiére és eszméi ellen. A mi esztelenséget „a tudomány tiszte-

leté"-nek czime alatt e lakomán mondtak, hihetetlen. A keresztény vallással és erkölccsel a legkegyetlenebbül bántak el. Nem csodálnám, ha bárki úgy ítélne, hogy e tudósok, írók és politikusok, kik így *inter pocula* egy kardcsapással vágták szét a kereszténységet és munkáit, azt mutatták meg beszédeikkel, hogy abból egy szót se ismernek. Az a római katholicismus s annak az értelmiekben és erkölcsiekben való despotismussa, a mely ellen a háborut viselik s melylyel a kereszténységet egynek veszik. Sajnos, hogy Franciaországban még mindig ott állunk, hogy még a mivelt emberek is összezavarják a kereszténységet és a katholicismust, és minthogy nem ismernek mást, csak ez utóbbit, nem is akarnak sem vallásról, sem bárminő hitről hallani.

Erről a kettős kérdésről „a tudomány bukásáról“ és „a vallás haszontalanságáról“ kérte egy lap a Hyacinthe véleményét. E kérdésre ő egy sokkal érthetőbb levéllel felelt, mint a milyen a hitvallomása, melyről fennebb szólottam. E levél már jó érzékkel van írva. A lényegesebb részeket idézem belőle: „Nem hiszem, mondja, sem a tudomány, sem a vallás bukását. A tudomány nem bukott, csak azokra nézve, kik többet vártak attól, mint a mennyit ígért, mint a mennyit ígérhetett. A vallás sem csalta meg a reményt, melyet beléhelyeztek, a mennyiben a vallást nem zavarják össze a babonával és fanatismussal, melyek annak tévedései, vagy ha szabad úgy mondanom, torzképei. Mint a világon minden nagy dolog, a tudomány, az igaznak hatalma és a vallás, a jónak hatalma, az Istentől jönnek . . . Hogy a tudomány vallásos legyen, meg kell engednie, hogy a törvények, melyeket magában foglal, a legfőbb törvényhozóra mutatnak, és fel kell hagynia azzal, hogy a természeti rend nevében tagadja az erkölcsi rendet, mely a hallhatatlan lélekben és az élő Istenben összegeződik! . . . Hogy a vallás tudományos legyen, meg kell engednie a hit javítását, ujtását, és eltávolítania azokat a tanokat és gyakorlatokat, melyek az észszel és a lelkiismerettel ellenkeznek, el mindent a mi haszontalan vagy káros... Akkor aztán egyszerre megszűnik a leghibásabb és legszomorubb ellentétesség, a vallási igazságé és a tudományé: az ellentétesség, mely idegen a tudomány természetének éppen úgy, mint a vallásé, s mely azok tudatlanságának vagy szenvedélyének munkája, a kik a mi veszedelmünkre mindkettővel visszaélnek. . . .“

— A lelkészi értekezletek az idén hamarább tartattak, mint rendszeren. A liberálisok csak a lutheránus l. értekezletben vettek részt, hol Vaucher, a párisi theol facultáson a gyakorlati theologia

tanára a „cultus“-ról olvasott fel. Vaucher nagyon orthodox, lutheri-orthodox a szó legszorosabb értelmében. Neki az egyházzól ugyanaz a fogalma, mi a régi lutherismusé, mely a r. katolikus fogalom elemeit megtartotta, így például a hatalom felfogásában, melynek az egyház, szerinte, letéteményesse; a kegyelem eszközeiben, a melyekkel rendelkezik és a sacramentumok értékében . . . Fölolvasónak is egy egészen sajátos fogalma van az egyházzól, hogy az a választottak cultussa, vagy hogy az Apocalypsis egy kifejezését használjuk, a melyet egyébiránt ő maga is használt, „a mennyei Jeruzsálem cultussa.“ A cultus nem a hívőkhez intézett felhívás, s nem is kell annak lenni, mondja. Nem kell missioi jellegűnek lenni azok számára, kik gyöngék a hitben, annak a hívők hite látható kifejezésének kell lenni, a kiknek az a számára van. Ilyen cultussal nem lehet szó a sokaság egyházzól, miután a cultus nem a megtérésre való felhívás, hanem a megtértek cultussa. Nézeteit ezekben összegezte: 1. A hívő vagy a hívők, a megtértek közönsége jelenik meg Isten előtt, hibáit megvallja és hitét megerősíti; 2. Isten az ő szolgálóinak legjobbjai által, eme szervei által az egyháznak, melyre Jézus a megkötés és feloldás hatalmát bizta, a kulcsnak hatalmát, adja meg a véték alól való feloldást, mert az egyháznak egyik legfontosabb tiszte a véték alól fölloldozni; Isten tehát a keresztény közönségnek a pap szája által adja a tanításokat, a melyre szüksége van, a bibliamagyarázatot, predicatiót . . . 3. Végül a keresztény közönség bűneit így megvallva s hitéről vallást téve, a feloldozást és isteni tanításokat megnyerve, célját eléri; az Istennel való közösség állapotjába jut, de ezt az állapotot nem lehet valósítani csakis a sacramentum által, mely a hívőt tényleg egyesíti a Jézussal, ki azt mondta: „Ez az én testem, ez az én vérem“; és a cultusnak minden vasárnap az úrvacsorával kell bezáródni, mely egyedül biztosítja a hívőt az Istennel és Krisztussal való közösség valóságáról.“ Az így felfogott cultus következőleg megengedi a szertartások és szertartásformák oly liturgiáját, mely a dogmatikus felfogásnak megfelel, mely Vaucher szerint változhatlan dogmatikai alapra támaszkodik. Ez a cultus eszménye, mondja Ámde hogyha a fogalmak változnak, változtatni kell a liturgiai formákat is, mert a liturgiának meg kell felelni a közönség gondolkodásának. Vaucher ellene van a liturgia egyformaságának, a mit sokan a legfőbb dolognak tartanak. De azt akarja, hogy a liturgia úgy javíttassék, hogy számba vegye a cultus módosításainak történelmét. Nem pártolja a cultusban a rögtönzött imát, hanem a liturgikus imának ad előnyt, mely érett utángondolással iratik és a mely jobban megfelel a közönség szükségletének.

Álláspontja ellen több kifogást tettek, melyekből egy-kettőt megemlitek. Egyik tanártársa azt mondta: „Őn a gyakorlati theológiának tanára és azt akarja, hogy a cultus fejlődését tanulmányozzák, de nem szólott a dogma változhatóságáról és engedje meg nekem, a dogmatika tanárának, hogy a dogmák változnak.“ Coquerel pedig azt a megjegyzést tette: „Őn nem akarja a térítő predicatiót. Én úgy vélem, hogy a mi községeinkre, a milyeneknek én ismerem, a cultus és predicatio főcélja: hogy a gyakran lankadó buzgóságot fölmelegitse, a sziveket megindítsa, rábeszéljen, meggyőzzön, építsen...“

De végül mindamellet is, hogy Vaucher több ellenmondásba esett, munkája nagyon érdekes volt és tanulságos főleg történelmi részében.

Szóljak-e röviden az orthodoxok értekezleteiről is? Két tárggyal foglalkoztak. Az egyik: „Azokról az eszközökről, a melyek által a különböző franczia prot. egyházak szellemi egységét külsőképpen erősíteni és nyilvánítani lehet.“ A fölolvadó úgy látszik, maga nem találta meg ez eszközöket, mert azt indítványozta, hogy alkítsanak a különböző egyházak képviselőiből, lelkészekből és világiakból egy értekezletet, mely minden három évben jőne össze. Az indítványt nem fogadták el, hanem egy bizottságot küldtek ki, hogy 1896-ra készítsen előterjesztést.

A másik felolvasás arról szólott, hogy az egyháznak multitudinistának vagy individualistának kell-e lenni. Felolvasó azt mondta, hogy „a multitudinista egyház a tények által megczáfolt hypothesis.“ Ennek nagyon sokan ellenmondottak.

A többi vallási társulatok összefüvetelei érdekesebb dolgot nem nyújtottak s így azokat mellőzöm is.

— Úgy gondoltam, hogy irnom kell a festők kiállításáról és több jegyzetet is tettem ebből a czélból. De hogy a rendesnél ne foglaljak el több helyet, csak az önök honfitársának, Munkácsynak festményére szoritkozom. Ő ez évben két, egymástól nagyon különböző festményt állított ki. Az egyik vallásos tárgy: „A Calvaria“, nagyméretű vásznon. Ez, a mint a neve is mutatja, a megfeszített Jézust ábrázolja. A kereszt, mely jókora nagyságúnak látszik, egy rögös, durva, száraz halomra van állítva. Mária, Magdaléna és János, a legjobban szeretett apostol, vannak a kereszt alatt. Az anya kinos fájdalomában fiának lábait öleli át. Hátrább egy kissé Magdaléna áll lesujtottan, kétségbeesetten. János, kinek szerető szive megszaggatva, szőke fejét a kereszt felé fordítja és hallgatag önti könnyeit az imádozott mester emlékére, kit a gonoszok megöltek. Ez arczokon és ál-

lásokon lehetetlen észre nem venni azt a bensőséget és különféleséget, melylyel a festő a fájdalmat kifejezte.

A Krisztus csaknem ugyanaz az ismert alak, melyet Munkácsy már megalkotott és magának elfogadott. A festés kitünő; az ellentétes színek finoman árnyaltak s a kép mély hatást tesz a szemlélőre. És mégis, mondjam-e? ez a kép nem fogja feledtetni a művésznek ama fenséges festményét: *Krisztus Pilátus előtt*.

A másik munkája a Strike. Egy jelenet a munkások életéből, melyeneket napjainkban gyakran látunk. Az egyik hangadó munkás egy csapszék asztalán állva lázító beszédet tart társainak. A többiek körülrülte állva hallgatják különböző állásban; de mindenik nagyon kifejező, mindenik visszatükrözi azt a szenvedélyt, mely elfoglalja. Szóval a festmény nagyon érdekes, drámai és igaz. Munkácsy e képeket a Champs-Elysées-i salonban állította ki. A közönség véleménye szerint a festők mindkét salonjának kiállítása az idén magasabb színvonalon áll, mint a mult évben.

CHARRUAUD D.

Gordon Sándor könyvéről.

Gordon Sándor, az angol unitáriusok kiváló történelemírója, közelebbről egy könyvet adott ki e czim alatt: „*Heads of English Unitarian History.*“ „*Az angol unitáriusok történelmének fejezetei.*“ Gordon Sándor neve előttünk rokonszenves név, nemcsak magyaros hangzásáért, hanem azért a meleg érzelemért is, melylyel a magyar unitáriusok iránt viseltetik, s melynek oly szép, mondhatjuk, meglepő jeleit volt alkalmunk tapasztalni. Mikor mint angol hitrokonaink képviselője körünkben megjelent: saját édes anyanyelvünkön szólott mi hozzánk. Ez és a történelmünk iránt való mélyebb érdeklődés nevét nálunk általánosan ismertté tették. Most megjelent muokája csakis fokozhatja az iránta való rokonszenves tiszteletet. A munka tárgya ugyan nem a magyar unitáriusok történelme, de bizonyos tekintetből még nagyobb jelentősége van annak, hogy szerző e könyvében az angol unitáriusok történelmével foglalkozik. Az angliai unitáriusokról jelentek meg ugyan történelmi művek, mint „Tayler Retrospect of Religious Life in England, 1845;“ „J. R. Beard, Unitarianism exhibited in its Actual Condition, 1846;“ „Wallace, Antitrinitarian Biography, 1850;“ „Spears, Record of Unitarian Worthies“ 1877, de rendszeres történelmük még nincs megírva, holott erre, ugy angol, mint amerikai egyházainkat tekintve, a biztosabb hittani és egyházi fejlődés szempontjából, oly nagy szükség van.

A történelmi tanulmányok iránt az érdeklődést ébresztteni, a történelmi érzéket ez aránylag ifju egyházak tagjaiban erősíteni és a rajtok kívül állóknak az unitarismusról alapos ismeretet nyújtani, ez a Gordon könyvének a czélja.

Ő maga a munka előszavában ezeket írja: „Az angol unitarismus történelme kevésbé ismeretes, mint a hogy azt megérdemelné. Sok helye homályos levén és története szálai nehezen bontlatók, nem lát-szott könnyű tanulmánynak. S azt is meg kell jegyezmem, hogy a brit és külföldi unitárius társulat, a mig felvette tervébe a bibliai, theologiai és irodalmi ismeretek terjesztését, kifejezetten nem gondoskodott a történelmi ismeretek terjesztéséről Pedig az unitarismus